

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌՅԺԷ. 1868 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ՄԱՐՏ

Մարկոս Աբրեղիոս Հռոմայ ինքնակալիև առ Տետալոս իր բարեկամը
գրած բուշորը :

Մարկոս Աբրեղիոս ինքնակալ Հռոմայ, իշխանակից Աննիոսի վերոսի եղբոր իւրոյ, Տետալոսի իւր մտերիմ բարեկամին ողջոյն և բարեբախտութիւն :

Այն օրուրնէ՛ ի վեր որ դուն նաւ մտար Ոստիայի նաւահանգստէն, ինչուան աս օրս թուղթ մը չէի առած քեզմէ, և ոչ տունէդ մէկը տեսած էի. և որ մեծն է, մէկը չէր գիտեր որ ողջ ես թէ մեռած. ուստի բարեկամներդ կը կասկածէին որ մրրիկէն նաւաբեկութիւն քաշած ըլլաս, կամ թէ գացած երկրէդ չախորժելով՝ ետ դարձած ըլլաս. վասն զի նաւաբեկութեան հանդիպողները՝ խղզուելէն ալ որ ազատին, չեն կրնար օտար երկիր կենալ : Բայց երբոր տեսայ զՓրոնտոն քու ձեռասունդ, շատ ուրախացայ՝ լսելով

քու կենդանութիւնդ : Ուրախութիւնս աւելի մեծ եղաւ իմանալով որ ինչպէս անվտանգ ըրեր ես ատ վտանգաւոր ճամբորդութիւնը, ու քու թղթէդ ալ ստուգեցի՝ գացած տեղէդ ինչպէս գոհ ըլլալդ. վասն զի ինծի նոր բան մը կ'երևայ՝ Հռոմայու փափկութեանց վարժած մարդու մը դուրս տեղ գոհ ըլլալը : Երբոր Հռոմ՝ Հռոմ էր, ու իտալիա կը կոչուէր Մեծ Յունաստան, ամեն ազգ հոն կը դիմէր. ոմանք առաքինութիւն ու քաղաքական կեանք սորվելու, ոմանք միլութեանց ու զուարճութեանց ետէ ըլլալու. վասն զի թէ որ Տիտոս Լիւիոսին ըսածը իրաւ է, Հռոմ՝ բոլոր իր գանձը Ասիայի տուաւ, իսկ Ասիա բոլոր իր միլութիւններն ու հեշտութիւնները Հռոմայ :

Այնչափ բան կը գրես ինծի թղթիդ մէջ, ու փրոնտոն ալ այնչափ նոր բաներ կը պատմէ այդ տեղեղոյ վրայ, որ չեմ գիտեր ինչ գրեմ քեզի, ու ինչ պատասխանեմ իրեն. վասն զի գրախլուրերը որչափ որ ախորժելի են լսելեաց, այնչափ ալ դժուարահաւատալի: Այնուական մարդիկ որ կ'ուզեն արժանահաւատ ըլլալ ուրիշներուն, թէ և ահանատես եղած ըլլան զարմանալի բաներու, պետք է խօսքերնին չափաւորեն անոնք պատմելու ատեն. վասն զի իր պատիւը գիտցող մարդը խօսք մը չհաներ բերնէն՝ որ ճշմարիտ չըլլալու կասկած տայ: Ամեն գրածներուդ կ'ուզեմ կարճ կարճ պատասխանը տալ. քեզի ախորժելի պիտոր չըլլայ, բայց ես իմ մտածածս կը գրեմ. ուստի սկսելէս առաջ կը խնդրեմ որ ներես, գրիչս խիստ համարձակելու որ ըլլայ. վասն զի տարիքդ քիչ ըլլալով՝ քեզի չթողուր որ աշխարհք ինչ ըլլալը ճանչնաս. իսկ իմ մտքերս ճերմկեցած ըլլալով, ինծի իշխանութիւն կու տան՝ քեզի խրատ, ու աշխարհքիս դէմ վճիռ տալու:

Կը գրես որ մեծ վտանգ անցուցեր ես ծովու վրայ, ու նաւդ թեթեւցրնելու համար՝ ունեցածիդ մեծ մասը ծովը թափեր ես: Ինծի կ'երևայ որ պէտք է չնորհակալ ըլլաս ծովուն կատաղութեանը, որ կրնալով կեանքդ առնել՝ դո՛հ եղեր է ունեցածդ միայն առնելու. վասն զի ծովով ճամբայ ընողները քանի որ ապահով տեղ մը չեն հասած, աչուրնին ունեցածնուն վրայ պիտոր չըլլայ՝ այլ իրենց կենացը: Կը գրես որ ծովուն վրայ շատ օտար ազգեր տեսեր ես, ու կարծածէդ ու ուղածէդ աւելի ուշացեր ես ճամբան: Ասոր պատասխան, ո՛վ իմն Տեսալէ, կ'ըսեմ որ ուշանալէդ աւելի եղած պիտոր ըլլայ քու քաջած նեղութիւնդ. վասն զի երկայն նաւարկութիւն ընողը՝ կարելի չէ որ թշնամանք չկրէ նաւաստիներէն, ու չվախնայ միրիկներէն: Կը գրես որ շատեր կան եղեր հետդ: Ուրեմն ստրկիդ ծանրութիւնը քիչցեր է. վասն զի կանոն է որ՝ որչափ ատենը երկայն ու

ընկերութիւնը բազմութիւ է, քսակը աւելի կը պարպուի: Կ'ըսես որ նաւուն մէջը առած խոնաւութեանդ համար՝ ցամաք ինջածիդ պէս յօղուածացաւդ բռներ է: Կամ ոտքիդ վրայ է ցաւդ, կամ ձեռքիդ. թէ որ ոտքիդ վրայ է, տունը կը կենաս, ուրիշը չիշխեր քու տեղդ հրամմելու. թէ որ ձեռքիդ վրայ է, նարտ չես խաղար ըստ սովորութեանդ, ոչ քու ստակդ կը կորսընցընես, և ոչ ուրիշի կորսընցընել կու տաս: Կ'ըսես որ այդ տեղը շատ անուանի բժիշկներ գտեր ես զքեզ ըւրնացընելու, գիտուն ու փորձ բժիշկներ: Ասոր ալ Պղատոնին խօսքը կ'ըսեմ. Ուր որ շատ բժիշկ կայ՝ հարկ է որ շատ հիւանդութիւններ ու հիւանդներ ալ ըլլան. վասն զի մարդս աւելորդ փափկութիւններով կը հիւրնդնայ, ու չափաւոր աշխատանք առողջ կը մնայ: Մեր առջինները չորս հարիւր տարի Հռոմայ մէջ քիչ կ'ուտէին, քիչ ալ կը խմէին. վասն զի ինչպէս որ առողջութիւնը ժուժկալութեան ետեէն կ'երթայ, ասանկ ալ բժշկութիւնը որկրամիլութեան ետեէն: Կ'ըսես որ առատ երկրի մը մէջ ես, մանաւանդ ամեն բանէ եւել փայտի առատութեան, որն որ Հռոմ կը պակսի:

Ատ խօսքիդ ալ կը պատասխանեմ որ եթէ փայտերնիդ շատ է, հացերնիդ քիչ պիտոր ըլլայ. վասն զի հին առակ է որ՝ կրակ շատ եղած տեղը ցորեննոցները քիչ կ'ըլլան: Թէ որ դո՛հ ես կեցած տեղէդ՝ փայտը առատ ըլլալուն համար, գիտցիր որ ես աւելի սիրով կը կենամ իտալիա, ուր որ հացը շատ է. վասն զի ինչ օգուտ է փայտին շատութիւնը փուռ վառելու համար, երբոր ցորեն չըլլայ ջաղացքը խրկելու: Իրաւ՝ աղէկ բան է փայտ ունենալը ձմեռուան համար, բայց աւելի լաւ է ձմեռուան ու ամառուան համար ցորեն ունենալ. վասն զի ծերերուն տաքնալու համար փայտը պակսելով՝ սով չըլլար, բայց տղոց հացը պակսելով՝ կ'ըլլայ: Կ'ըսես որ ատ երկիրը շատ ջուր կայ պաղ, ահանակիտ ու այնչափ ա-

ուստ՝ որ տանդ մէջ ալ աղբիւր ունիս : Ամեն բնարանները կ'ըսեն՝ որ ուր որ շատ ջուր կայ, առողջութիւնը պակաս կ'ըլլայ . ու զարմանք չէ, վասն զի զով տեղուանք՝ մարդիկ վատառողջ կ'ըլլան : Ոսկեղէն դարուն ատենն որ ըլլա- յինք՝ երբոր մարդիկ գինւոյն ինչ ըլ- լալը չէին գիտեր, ու ամենքը ջուր կը խմէին, ատ տեղը հոս տեղէն անհա- մեմատ լաւ կ'ըլլար . վասն զի որչափ որ անարգ բան է գինւոյնալը, այնչափ օգտակար ու գովելի է ջուր խմելը : Բայց գիտես որ իմ պարտիզիս մէջ ե- դած աղբիւրը պատճառ եղաւ ամա- ուռան մը մէջ տնէս եօթը հոգի մեռ- նելու . ու թէ որ ճամբայ մը բացած չըլլայի լճացած ջուրերը դուրս վազը- նելու, ամենքս ալ ընտանեօք կը մեռ- նէինք : Ուստի նայէ որ առողջութիւնդ պահես, քան թէ ատ տեղի զովութիւ- նը վայելես . վասն զի բախտաւոր անի- կայ է, որուն մարմինը առողջ, ու սիրտն ալ հանդարտ է : Գովէ երկիրդ որչափ որ կ'ուզես, վայելէ ուղածիդ չափ ա- տոր զովութիւնը, կուշտ մը խմէ ատ տեղի ջրէն, բարեկամներուդ ալ գրէ ինչպէս օգտակար ըլլալը մարմնոյ ծակ- տիքը բանալու . բայց գիտցիր ստոյգ որ Հռոմայէն շատ աւելի ստակ կ'ելլէ կրե- տէի գինի գնելու, քան թէ քու կեցած կղզիէդ տակառներով ջուր կրելու :

Կը գրես որ հոտ տեղը պտուղը խիստ առատ է, ուտելով չես կշտանար : Պը- տուղը ես ալ կ'ախորժիմ, բայց աւելի դոհ կ'ըլլամ տեսնելով զանոնք քան թէ ուտելով . վասն զի ամառը շատ օգտա- կար բան մը չեն : Ոկտաւիոս բարեյի- շատակ ինքնակալը տեսնելով որ ամա- ռը Հռովմայ օղը վատառողջ է, հրամ- մեց ծանր պատիժ սպառնալով՝ որ Սա- լոնէն պտուղ չբերեն . ու զարմանք բան, հիւանդութիւն չմնաց Հռոմ, բը- ժիշկները ինքիրեննուն ելան գացին ան- կէց . վասն զի ուր որ բժիշկը չհարուստ- նար, յայտնի է որ ժողովուրդը հոն ա- ռողջ է : Կը գրես ալ որ հոտ տեղը խեղկատակներ ծաղրածուններ շատ կան, ծիծաղելու խաղեր կ'ընեն : Ա-

տոնց խաղերէն այնչափ պէտք է խոր- շիս, որչափ խարդախ ու խաբերայ մարդկանցմէ . վասն զի ատոնք ալ ա- սոնց պէս ստակդ կ'ուտեն : Կը գրես որ հոտ տեղը շատ այգիներ կան ու ծաղ- կահոտ գինիներ կը բերեն : Գինւոյ ա- ռատութիւնը գինսփները կը շատցնէ . գիտես որ քրոջս աղջիկը Տոպինան հօր- եղբորս Գետուլիոսին հարս ըրած օ- ըրերնիս, թէ և մէկ այգի մը միայն ու- նէր 'ի Սալոն, բայց այնչափ գինի հա- նեց անկէ՝ որ բոլոր ընտանիքը ու հարսնիք եկողները գինովցան : Լալով կ'ըսեմ որ հին ատենը պատերազմի աստուածը Արէս ամենէն պատուաւոր աստուածն էր 'ի Հռոմ, իսկ հիմայ գի- նւոյ աստուածը Բաքոս՝ ամեն աստուած- ներէն աւելի պատիւ կ'ընդունի . վասն զի հիմայ գինետուններու մէջ խաղի ու խմելու կ'անցընեն Հռոմայեցիք ան ատե- նը՝ որ հիները արիսեան դաշտին մէջ գէնքով խաղալու կ'անցընէին : Տխտոս Լիւիոս իր պատմութեանը մէջ կ'ըսէ որ Ալպեան լեռանց անդիի Գաղղիացիք երբոր լսեցին իտալիա այգիներ տըն- կուիլը, վազեցին եկան առնելու անի- կայ . անանկ որ՝ այգիները տնկուած որ չըլլային, Գաղղիացիք չէին գար ան գեղեցիկ երկիրը աւրըշտրկելու : Հին Հռոմայեցիք՝ որ խելքով ամեն չարեաց գիմացը կ'առնէին, երբոր իմացան գի- նւոյ համար իտալիոյ առնուիլը, հրա- մայեցին որ Հռովմայ ինքնակալութեա- նը մէջ որչափ որ այգի կար՝ բոլորն ալ խլեն հանեն . ու զարմանալի բան, պա- տերազմէն ետքը գաղղիացի մը չմնաց իտալիա, գիտնալով որ այգիները վեր- ցուեր էին :

Կը գրես որ հոտ տեղը շատ ազնիւ պատանիներ կան ու պատուաւոր ա- զատորդիներ, որոնց հետ կը կենցաղա- վարիս ու ատենդ զուարճութեամբ կ'ան- ցընես : Թէ որ ատանկ է, շատ պարա- պորդ մարդիկ կան հոտ տեղը . վասն զի ծեր գինուորներուն, որոնց կեանքը պատերազմի մէջ մաշեր է, անոնց միայն ատեննին է հանդչելու, ու ժա- մանակնին խօսակցութեամբ անցընե-

լու : Կը գրես ալ որ հոտ տեղը շատ գեղեցիկ կնկախք կան, մարմիննին առողջ, ու կերպերնին սիրելի : Շատ գեղեցիկ կնիկներ եղած տեղը, պէտք է որ շատ տժգոհ ամուսիններ ալ ըլլան . վասն զի կնիկ մը գեղեցկութեան հետ խոհեմութիւն ալ որ չունենայ, զինքը վտանգի մէջ կը դնէ, էրիկն ալ մըտմըտուքի : Կը գրես որ հոտ տեղը վհուկ կնիկներ ալ կան՝ որ տղաքը կ'առողջացընեն, Երանի թէ տղաքը չառողջանային, ու առ կնիկներն ալ չըլլային . վասն զի ըրած օգուտնին բան մը չէ ըրած ֆնասնուն առջին : Տորկուատոս Լայերտիոս մօրեղբայրս դատրիկ մը ունէր փափուկ ու սիրուն, մէկ հատիկ ժառանգ իր ստացուածոցը . օր մը մանկիկը լալէն դաղրեցընելու համար՝ ծիծմայրը դիւթեր էր զինքը, ու անանկ քնացուցեր՝ որ ալ չարթընցաւ մեռաւ . անմեղ մանկանը արցունքը դաղրեցաւ, բայց ցաւազին մօրը արցունքը սկսաւ : Կալիզուլա, որ բարւոյ Գերմանոսին որդին էր, Հռոմայ չորրորդ ինքնակալը ու առաջին բռնաւորը, սովորութիւն ըլլալով ՚ի Հռոմ ջերմը անցընելու ու տղաքը ըռընտցընելու համար կախարդական զիրեր տալ, հրովարտակ հանեց որ էրիկ կամ կնիկ մարդ ասանկ բան մը որ ընէ սպաննուի . իսկ ով որ գնէ կամ Հռոմ խոթէ, ծեծ ուտելէն ետքը արտորուի ալ Հռոմ քաղքէն : Փրոնտոն քու ձեռասունդ պատմեց որ սիրուն ու առողջ զաւակ մը ունեցեր ես, ատոր վըրայ կ'ուրախանամ . բայց սամեցի ծիծմայր մը բռներ ես զաւակիդ, որ անուանի վհուկ մըն է եղեր : Անմահ դիւ համար ըլլայ, Տետալէ, կ'աղաչեմ զքեզ այն սիրոյն համար որ ունիմ վրադ, հանէ առ կնիկը տնէդ, մի թողուր որ առ անդգամ կնիկը օր մը տանդ մէջ հաց ուտէ . վասն զի դիւթութեամբ սնած զաւակ մը կամ քիչ կ'ապրի, կամ դըժբախտ կ'ըլլայ : Հռոմայեցիներէն ոմանց վրայ շատ կը զարմանամ որ կը թողուն, մանաւանդ թէ կ'ուզեն որ զաւակընին դիւթութեամբ բժշկուի . վասն զի ես չեմ տարակուսիր որ աստուածներուն

կամօքը հիւրնդցած մարդը՝ դիւթութեամբ չկրնար ըռընանալ : Կամ տկար կազմուածք ունենալնէն է տղոց հիւրնդութիւնը, և կամ աստուածներուն ուզելէն որ չապրին . թէ որ իրենց տկար կազմուածքէն է, պէտք է որ հայրերնին բժիշկ կանչէ՝ որ բնական դեղերով ըռընտցընեն . իսկ թէ որ աստուածներուն անանկ ուզելէն է, պէտք է որ հայրերնին զոհերով հաշտեցընէ իրեն հետ աստուածները . թէ չէ, դեղերով ըռընտնալու բան չէ անոնց հիւրնդութիւնը : Աս բանիս վրայ երկան խօսելուս չզարմանաս, վասն զի կ'ուզեմ համոզել զքեզ՝ որ զաւակներդ պահես վըհուկներէն . աղէկ կաթը այնչափ չօգտեր տղու մը, որչափ որ դիւթութիւնը կը փնասէ իրեն :

Ասոնք գրեցի քեզի, նախ՝ ՚ի սիրոյս շարժեալ, որ ունիմ վրադ . և երկրորդ՝ յիշելով որ ինչպէս ծերակուտին խորհրդարանը շատ անգամ կ'ըսէիր ինծի խիստ փափաքելդ որ զաւակ մը ունենաս : Հիմայ որ այնչափ քու փափաքանքդ ու Պետուսա կնկանդ արցունքովը ունեցար առ զաւակը, չեմ ուզեր որ դիւթութիւններով աստուածները սըրդողցընես, ու զաւակընիդ կորսընցընէք : Պատուոյս վրայ կ'երդնում՝ որ երբոր հայրերը աստուածոց հետ աղէկ ըլլան, զաւակընին վհուկներու կարօտ չեն : Շատ բաներ ունէի քեզի գրելու, որոնց մէկ քանին քու ձեռասուն փրոնտոնիդ յանձնեցի որ ըսէ քեզի, անոր համար չեմ գրեր թղթիս մէջը : Չզարմանաս ատոր վրայ, վասն զի թուղթ ըսածդ անանկ վտանգաւոր բան է՝ որ խոհեմ մարդը ինչ որ Հռոմայ հրապարակին մէջ կրնայ զուրցել, անկէց աւելին չի գրեր թղթի մէջ, որչափ ալ ամբափակ կնքած ըլլայ : Ներէ ինծի, Տետալէ, որ ուզածիդ պէս չեմ գրեր . վասն զի շատ բան պէտք էր քեզի որ զիտնայիր, բայց ես չեմ վստահիր թղթի վրայ գընելու :

Ինծի համար ինչ գրեմ, չեմ գիտեր . ոտնացաւս միշտ կը տանջէ զիս . ալ դէշը ան է որ որչափ տարիքս առնեմ՝

այնչափ առողջութիւնս կը քիչնայ . հին անէժք մըն է մարդուս վրայ՝ որ մեկը զմեզ աւելի ապահով կարծած ատեն . նիս , աւելի ծանր նեղութիւն կ'ունենանք : Թուժական որ ինծի խրկեր էիր , փաւստինաս յափշտակեց իրեն առաւ . Կնչպէս ալ աղէկ կը խօսի : Կնիկները զմարդը կը լռեցընեն , անասուններուն խօսել կու տան : Թէ վրադ ունեցած սիրոյս , թէ քեզի ունեցած պարտըկանութեանս , և թէ իմ սովորութեանս նայելով , քեզի խրկածս քիչ է , վասն զի երկու ձի միայն կը խրկեմ՝ Մաւրիտանիայէն եկած , տասուերկու ալ թուր Աղեքսանդրիա շինած : Քու ձեռասուն փրօնտոնիդ ալ , ինծի աղէկ լուր բերելուն համար , պաշտօն մը տուի՝ ՚ի Կիլիկիա , որն որ իրեն կը պտղաբերէ քրսան հազար սեստերտ : փաւստինան ըսաւ որ Պետուսա կնոջդ իր կողմանէ անտուկ մը լեցուն Պաղեստինու հոտաւէտ խունկերէն խրկեմ , անտուկ մըն ալ հագուատ : Ինծի կ'երևնայ որ քիչ բան չէ , որովհետև կանայք իրենց քսակէն դժուարաւ ծախք կ'ընեն , ուրիշի քսակէն կ'ուզեն առատաձեռնել : Հզօր դիք վքեզ պահպանեն , զիս ալ դժբախտութենէ պահեն . կը խնդրեմ՝ իրենցմէ որ քեզի , ինծի , փաւստինայիս ու Պետուսայիդ շնորհեն որ մէկտեղ ողջ առողջ ապրինք ՚ի Հռոմ . վասն զի մարդուս սիրտը գոհ չէ , երբոր իր բարեկամը չտեսնար : Մարկոս ՚ի Մօնթէչէլիոյ իր ձեռքովը կը գրէ քեզի :

Ս Ա Ր Դ Ք

(Տես էրես 53 :)

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԱՔՆԷ

Շիրիւք . — Անքաժան բարեկամ մը .

Ա

Նստեր ես երբէք գերեզմանի մը ցուրտ քարին վրայ հոն աշխարհ .

քին երեոյթը տարբեր երանգ մը կ'առնու մտացդ գաղափարներուն մէջ :

Անցիր գերեզմանոցի մը ցանկապատ որմեց մէջ . թող աղմկալից քաղաքը անոր սեմոցը վրայ , և սկըսէ աչքդ այս ընդարձակ միջոցին տանիլ , ուր ոչ այլ ինչ կը նշմարես՝ բայց եթէ ցաւոց ու խանդաղատանաց լռելեայն հառաչանքները :

Կամաց կամաց կը կոխես այն գետինը՝ որ բազմաթիւ ազգաց խապառ պաղած ոսկերտաիքը կ'ամփոփէ :

Նուիրական գետին է :

Անանկ մը կ'երևակայես՝ որ իւրաքանչիւր ոտնփոխիդ ցաւոց հառաչանք մը սրտիդ կը խօսի . կարծես թէ երկիրը ոտիցդ ներքև ձայն կ'արձակէ . կարծես թէ սգաւոր ստուեր մը քեզնէ ազօթք կը խնդրէ , կրօնական յուսով մը վքեզ միջնորդ կը դնէ Աստուծոյ զթութեանը առջին :

Այն խորհրդաւոր լուծեանը մէջէն կը զարթնու երևակայութիւնդ կրօնական տխրութեամբ մը լցուած : Միտքդ՝ հանգուցեալքը յիշատակելով՝ հաւատքով առ Աստուած կը վերանայ , ու սրտիդ մէջէն արտասուախառն ազօթք մը կը բղխէ անոնց համար :

Այսպէս հետզհետէ քայլ առ քայլ անշունչ լուծեան ասպարիզի մը մէջ կը յառաջես . . . մեռելոց ապաստանարան . . . :

Տխուր տեսարան . . . որ սիրտդ թեթև վախով մը կ'այլայլէ , ու մտացդ մէջ այն անհանդուրժելի գաղափարը կ'արթընցնէ , նշանացի ակնարկելով այն տեղը՝ ուր հուսկ ուրեմն պաղած ոսկերքդ պիտոր ամփոփուին :

Անախորժ մտածութիւն , որուն առջին էքում մը սրտիդ կը տիրէ , ու սարսափով մը՝ զգածեալ երևակայութիւնդ աւելի կը ջերմացնէ : Չորս կողմդ մեռելոց ստուերներ կը սկըսիս երևակայել որ քեզի ընդ առաջ կու գան , և զարհուրած՝ տեղի կու տաս , ու խռովեալ աչք մը չորս գին պտըտցնելով՝ մահուան ասպարիզին մէջ շունչ մը , կեանք մը կը փնտռես :